“कबीर की समाजधर्मी चेतना का दार्शनिक विश्लेषण”

पी–एच.डी. उपाधि हेतु प्रस्तुत प्रस्तावित शोध कार्य की रूपरेखा

'kks/k funsZ'kd
प्रो.अखिलेश्वर प्रसाद दुबे
विभागाध्यक्ष
दर्शनशास्त्र विभाग

'kks/kkFkhZ
श्याम बिहारी
दर्शनशास्त्र विभाग

दर्शनशास्त्र विभाग
डॉ. हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय, सागर (म.प्र.)
2008

Þdchj dh lekt/kehZ psruk dk nk'kZfud fo'ys"k.kß

'kks/k izca/k dk izk:i %&

;g izk:i ,d ,sls ØkfUrdkjh lar ds lkekftd fparu dks lefiZr gS tks ,d dfo ds lkFk&lkFk iz[kj ekuorkoknh fpard gS A mlds fy;s ekuork] ekuo Lrj ij fodflr ml psruk dk uke gS tks ijnq%[kdkrjrk ls vkiwfjr gSA psruk dk ,slk jkxkRed lEcU/k ml vk/kkjHkwfe ij gh laHko gS tgkW ekuo LoHkko esa fo|eku jkx ijklÙk ds vugn ukn dh jkxe;rk ds lkFk ,dkdkj gks tkrk gS A

dchj dh Økafr dk y{; gS ekuo psruk esa ifjorZu rFkk mldk L=ksr gS v/;kRe dh riksHkwfe ls vftZr uSfrdrk ftlesa vf/kdkj vkSj vga ds LFkku ij dÙkZO; ijk;.krk vkSj leiZ.k dh Hkkouk dk ckgqY; gS A dchj dh n`f"V esa ;g] ekuo thou esa ml jkxkRed lÙkk dk lgt vorj.k gS ftldk Kku psruk ds Å/oZxkeh foosd }kjk gh laHko gS A mudh jpuk izfØ;k esa oSfo/; ds ewy esa fLFkj ,dlw=rk gS] tks thou ds izfr bZekunkjh ds dkj.k gksrh gS A ekuoh; nqcZyrkvksa dks dsUæ esa j[kdj lkekftd oLrqcU/k fufeZr djuk dchj dh egrh fo'ks"krk gS A

bl lalkj esa ekuo fofHkUu /keksZa] lEiznk;ksa] lkekftd izoxksaZ vkSj tkfr;ksa esa ftruk foHkDr gS] mlls Hkh vf/kd og dke&Øks/k] en&yksHk] eksg&ekRl;Z] Ny&diV] ik[kaM&>wB vkSj fgalk esa fyIr gS A dchj ds fy;s /keZ ,d lkaL—frd la;ksx ek= ugha gS A ekuo dh iawthHkwr n`f"V

dk vifjgk;Z vax gksus ds lkFk&lkFk lkekftd fofo/krk dks ,d:i lqcks/kijdrk ns ldus okyh vo/kkj.kkRed laKk gS] ftlesa leUo; dh lkekU; Hkwfe dh [kkst cM+h lgtrk ls dh tk ldrh gS A izsekJ; ds lkFk lwQher dh yksdxzkárk bldk l'kDr izek.k gS A izse ij rqylh] lwj] tk;lh] ehjk] jl[kku vkfn us fy[kk gS] ij dchj us izse dks ftruh nk'kZfud onO;rk ij igq¡pk;k gS] og egkdfo johUæukFk VSxksj ds 'kCnksa esa vR;Ur nqyZHk gS A

vU;kU; HkDr dfo;ksa dh rqyuk esa dchj iz—r ,sls Kkuh HkDr gSa tks fgUnw ;k eqlyeku nksuksa lEiznk;ksa dh thoup;kZ ls cgqr Åij gSa A mudh Hkfäesa v}Sr] lxq.k jke] fu.kqZ.k czãk ;ksx] rU= lk/kuk] lwQh ek/kq;Z o bLykeh nkL; Hkko lHkh dqN lekfgr gS A ra= vkSj dq.Mfyuh ;ksx ds e/; Hkfä ds }kjk LFkkfir lkeUtL; fgUnq vkSj eqlyeku ds chp u gksdj laiw.kZ ekuork ds fy;s gS A lewpk dchj ok³ e; oS"kE; ds izfr foæksg vkSj lkekftd foæwi ds lkFk v/;kRe esa xqfEQr gS A Hkh"k.k v[k.M o`fÙk vkSj foy{k.k foHkhZdrk ds dkj.k mudh O;axkRedrk esa tks lpsrurk gS] og vkdfLed ugha gS izR;qr mlds ihNs O;kid lkekftd vk'k; vUrfuZfgr gS A euq"; dks lekt dh bdkbZ ekudj izk;% mlds oxkZfJr Lo:i dh mUgksaus tks O;k[;k dh gS mlls dgha vf/kd fo'kky /kjkry ij oxZ fo"kerk ds dkj.kksa vkSj izHkkoksa dks ifjyf{kr fd;k gS A

'kks/k izcU/k dh fo"k; oLrq %&

;g loZfofnr rF; gS fd dchj lar ;ksxh Kkuh HkDr gksus ds lkFk&lkFk fuHkhZd vkSj tq>k: O;fDrRo ds Lokeh Hkh gSa A os u rks fldanj yksnh ds lkeus >qds] u bLye ds dBeqYysiu ls Hk;Hkhr gq;s A cgqla[; fgUnqvksa dh lkekftd cqjkbZ;ksa
ij pksV djus ls Hkh os u pwdsA Hkkjrh; lekt esa O;kIr tkfr O;oLFkk ds os izcy fojks/kh gksus ds lkFk&lkFk ikSjkf.kd vorkjokn vkSj ewfrZiwtk ds Hkh dêj fojks/kh gSaA tSuer dh d:.kk vkSj vfgalk] ckS) er dh thou dh {k.kHkaxqjrk dk fl)kUr mUgksaus viuk;k A bLyke ds ,dsÜojokn vkSj fp'rh lwfQ;ksa dh Hkfä lk/kuk dk mUgksaus leFkZu fd;k A fl)ksa ukFkksa vkSj iwoZorhZ larksa ds lRlax dk Hkh i;kZIr ykHk mBk;k A la[;k ds l`f"V Øe o euksfoKku rFkk v}Sr ds ^,d esoks·f}rh;* ls Hkh os vutku ugha gSa A

Hkkjrh; n'kZu rFkk v/;kReoknh izo`fÙk;ksa ds lkFk ftl izseHkkouk ds vk/kkj ij ekuo lekt dks ,drk ds lw= esa fijksus dk dk;Z dchj us fd;k og muds ekul dh xw<+ vkSj vkH;Urj laosnukvksa dk og iqat gS tks muds jpuk lalkj ls fujis{k u gksdj mlds Hkhrj ls mn~Hkwr gS A ;g izse vkSj foosd xE;Ro] Lokra«;] fuR;Ro vuUrRo] ijRo Js"BRo vkfn y{k.kksa ds ;qDr gS A Lo;a dchj dh iwjch cksyh esa ;g izse u [ksr mitrk gS] u cktkj esa fcdrk gS ;g rks loZLo gS vkSj Hkfä dk vk/kkj gS A oLrqr% lkekftd thou esa bl izse rRo dh izfrLFkkiuk gh bl 'kks/k dh fo"k;&oLrq gS A

v/;;u dh mikns;rk %&

Hkkjr tSls fo'kky cgq/kehZ ns'k esa vkt tc mldh lkaL—frd vfLerk ladV esa gS] dchj dh Hkkafr fufoZokn O;fDrokn dh iqu% vko';drk gS tks lkekftd thou p;kZ esa Hkkjh mFky&iqFky dj ifjorZu dh /kkjk cgk lds tks va/k :f<+;ksa] tkfr Hksn] /kkfeZd vkradokn ls vfHk'kIr fookn ;qDr lekt dks fn'kk ns lds A

bl ns'k ds yksxksa dh fu;fr gh ,slh gS fd mlus larksa dks jktkvksa] 'kkldksa] usrkvksa] oSKkfud o dykdkjksa ls vf/kd iwT; ekuk gS A ;g xq: jkekuan dh gh izsj.kk Fkh fd muds dkj.k vf/kdka'k lar vghj] c<+bZ] pekj] jaxjst] ukbZ] tqykgk] nthZ vkfn fuEu oxZ ds chp ls fudys vkSj lalkj us ;g tkuk fd O;fDr O;kolkf;d deZ ls ugha viuh fl}Ùkk ls lekt esa izfrf"Br gksrk gS A Kku] HkfDr o deZ ftl fdlh Hkh ekxZ ij lar viuh lgt izsj.kk ls pyrs gSa] vHksn n`f"V lEiUu gksus ds dkj.k ekuo ek= dks vius Hkhrj ds fojkV v}Sr ls lk{kkRdkj dh ckr dgrs gSa A Lo;a dchj ,d tqykgs ls vk/;kfRed xq: ds in ij igq¡ps vkSj dchj lkgc dgyk;s A

mUgksaus vkthou /keZxr ik[kaM+ksa] ijkru czkápkjksa ds fojks/k dks Å¡pkbZ nh] fdUrq muds

vuq;kf;;ksa us ml ?kj dks Qwaddj pyus okys eLr Qdhj dks eBksa esa LFkkfir dj iqu% lkjh cqjkbZ;ksa dks muds bnZ fxnZ QSyk fn;k gS] ftuds fo:) mUgkaus ekspkZ fy;k Fkk A dchj lkfgR; dh lkekftd layXurk dk vkxzg cqjkbZ;ksa ij vafre fot; ds fy;s gh rks gS A vkt vko';drk gS dchj ok.kh ds vkyksd esa ewY;ksa ds iquxZBu dh mnkÙkhdj.k dh vkSj vkewy ifjorZu dh] rkfd ekuo lerk ds lkekftd vuq'kklu dk ikB Hkkjrh; ijEijk dh og foy{k.krk cu lds fd lkekU; tu dks Hkh ;g ekywe gS fd Kku dk vFkZ vkReKku gh gksrk gS u fd O;kogkfjd Kku vkSj ;g Kku gh eqfDr dk ekxZ gS & ^_rs Kkuk= eqfDr%* dchj ok.kh dh izR;qRiUurk dk vk/kkj Hkh ;gha Kku&jkx gS tks HkkSfrd leL;kvksa ls mRiUu fo"kerkvksa ds chp vk/;kfRed lek/kku dh rku NsM+rk gS A vkt ds Hkksxdkjd thou ekufld v'kkafr vkSj m}syu] lkEiznkf;d ruko rFkk i{kikriw.kZ fopkj/kkjk esa dchj dh lkf[k;ksa ds ikB fdrus dkjxj gks ldrs gSa A bl rF; dks tkx:d yksxksa ds lkeus ykuk gksxk rHkh bl 'kks/k ds v/;;u dh mikns;rk lkFkZd gksxh A

v/;k; 1 % Hkwfedk % dchj O;fDrRo vkSj —frRo

v/;k; 2 % dchj vkSj vU;kU;er % ukFk iaFk] vo/kwr er] LekrZer] lka[; ;ksx] v}Sr er] gB ;ksx lk/kuk vkSj dchj dk muls ikFkZD; rFkk erksa ds chp fopkj oSfHk™k; A

v/;k; 3 % czã vkSj ek;k dk Lo:i] ijk&vijk fo|k] ijczã o vij czã] fuxqZ.k o lxq.k] l`f"V fodkl Øe lka[; o osnkUr dh rqyuk] lw{; 'kjhj yhyk rFkk fuxqZ.k jke ls dchj dk rkRi;Z] lnxq:] vksadkj] fujatu] ukn fcUnq] [kle ?kjuh gal iwjch vkfn 'kCnksa dk vFkZ fu:i.k A

v/;k; 4 % Hkkjrh; /keZ lk/kuk ds lkekftd vk;ke] bLyke dk izHkko] lwQher ds lkFk&lkFk Hkxorizse dk vkn'kZ rFkk oh;Zorh lk/kuk A

v/;k; 5 % loZ/keZ leHkko] iqjkru czkákpkj ij dchj ds uokpkj dk izHkko] fu"ks/keq[kh ijEijk ds 'kykdk&iq:"k dchj % lkekftd ykSfddhdj.k esa dchj dk vonku A

v/;k; 6 % ¼v½ ijorhZ % dchjiafFk;ksa rFkk izeq[k vk/kqfud fpardksa ij dchj ds lkekftd fparu dk izHkko A

¼c½ ekuorkokn] ,oa vU; fopkjd

v/;k; 7 % milagkj

lgk;d xzaFk lwph

lgk;d i= if=dk;sa

¼Mk¡-,-ih-nqcs½ ¼';ke

fcgkjh½

funsZ'kd

'kks/k&Nk=

lgk;d xzUFk lwph

1- dchj & gtkjh izlkn f}osnh] fgUnh xzUFk jRukdkj] dk;kZy; cEcbZ] laLdj.k f}rh;] laLdj.k] lu~ 1947

2- chtd & la fopkj nkl 'kkL=h(izFke laLdj.k] jkeukjk;.k yky] izdk'ku] bykgckn] 1965

3- dchj n'kZu & MkW- jke th yky ^lgk;d*] izdk'ku fgUnh foHkkx] y[kuÅ fo'ofo|ky;] & izFke laLdj.k] 1962

4- lar dchj & jkedqekj oekZ] izfke laLdj.k] lkfgR; Hko bykgckn] 1967

5- dchj ok³~e;% [kM ,d % jeSuh] la- mkW- t;nsoflag] oklqnso flag] izFke laLdj.k] fo'ofo|ky;] okjk.klh] 1981

6- lk[kh xzUFk & fopkj nkl 'kkL=h] bykgkckn izdk'ku] izFke laLdj.k] 1965

7- dchj lkxj & Lokeh ;qxykuUn fcgkjh] cEcbZ izsl] laLdj.k II] 2001

8- dchj eUlwj & ijekuUn] cEcbZ izsl] izFke laLdj.k] 2001

9- dchj lkfgR; dk laL—r v/;;u & vk;Z izlkn f=ikBh] ljkst izdk'ku] bykgckn] izFke laLdj.k 1964

10- dchj thou pfj= & xaxk'kj.k 'kkL=h] dchj ok.kh izdk'ku] dchj pkSjk okjk.klh] izFke laLdj.k] 1968

11- dchj iFk% lkfgR; n'kZu & mek Bqdjky] fgUnh cqd lsUVj ubZ fnYyh] izFke laLdj.k] 1998

12- lar dchj vkSj osnkUr & f'koizlkn Jsfr;k] fnokdj uo;qx xzUFkxkj] y[kuÅ izFke laLdj.k] 1990

13- chtd Hkkx 1 & lar vfHkyklnkl] dchj ikj[k laLFkku] bykgckn] r`rh; laLdj.k] 1997

14- chtd Hkkx 2 & lar vfHkyklnkl] dchj ikj[k laLFkku] bykgckn] r`rh; laLdj.k 1997

15- dchj lk/kuk vkSj lkfgR; & MkW- izrkiflag pkSgku] izdk'ku xzUFke jkeckx dkuiqj] izFke laLdj.k 1976

16- dchj vkSj dchj iaFk & MkW- dsnkj ukFk] fgUnh lkfgR; lEesyu iz;kx] izFke laLdj.k] 1965

17- dchj lk[kh xzUFk & xq: Jh jke thou nkl 'kkL=h th] izdk'ku dchj vkJe ¼fdjcbZ½ nkek[ksM+k jk;iqj] izFke —fr] 2004

18- ln~xq: Jh dchj pfj=e~ & czãyhu eqfu & cM+kSnk] 1960

19- czãfu:i.k & Vhdkdkj izdk'kef.k uke lkgc] dchj vkJe] tkeuxj lkSjk"Vª] la- 2011

20- dchj iaFkh 'kCnkoyh & la- ;qxykuUn fcgkjh] cEcbZ] la- 1988

21- n'kZu lkfgR; ,oa lekt & f'kodqekj feJ] v:.kksn; izdk'ku] laLdj.k] 1992

22- dchj lkgc & xaxk'kj.k % MkW- 'kqdnso flag] dchj ok.kh izdk'ku dsUæ] okjk.klh] izFke laLdj.k] 1962

23- Js"B thou dk fuekZ.k & lar Jh jke thou nkl 'kkL=h] izdk'ku ln~xq: dchj vkJe] fdjcbZ nkek[ksM+k jk;iqj] 2006

24- Hkkjrh; fparu esa ekuooknh rRo & foey xq:] 'kks/k gsrq izLrqr] 1974

25- dchj ,d foospuk & lj ukeflag] fgUnh lkfgR; lalkj] fnYyh] 1960

26- vuqjkx lkxj & lar jke thou nkl 'kkL=h] Jh dchj vkJe ¼fdjcbZ½ nkek[ksM+k] jk;iqj] f}rh; laLdj.k] 2002

27- dchj laxzg & lhrkjke prqZosnh] iz;kl fgUnh lkfgR; lEesyu] fo-la- 2012

28- dchj % O;fDrRo] —frRo ,oa fl)kUr & ljuke flag 'kekZ] t;iqj tEikyky jkaHkk] 1969

29- dchj lkfgR; dh Hkwfedk & jkejru HkVukxj] bykgkckn jke ukjk;.k yky] 1950

30- ^dchj* & jkejru HkVukdj] izdk'kd fdrkc egy] bykgckn] 1948

31- dchj n'kZu & fd'kksj nkl 'kkL=h laiw.kkZuUn laL—r fo'ofo|ky;] okjk.klh] 2008

32- dchj ehekalk & jke pUæ frokjh] yksd Hkkjrh izdk'ku] bykgckn] 1995

33- lar dchj & MkW- jkedqekj oekZ] lkfgR; Hkou] bykgckn] 1967

34- dchj dk jgL;okn & jke dqekj oekZ] lkfgR; Hkou] bykgckn] 1955

35- dchj dkO; Hkk"kk'kkL=h; v/;;u & Hkxor izlkn nqcs] fnYyh us'kuy ifCyds'ku gkÅl] 1969

36- dchj lkfgR; dk v/;;u & iq:"kksÙke yky JhokLro] cukjl] fo-la- 2008

37- dchj lkfgR; ikj[k & ij'kqjke prqZosnh] Hkkjrh Hk.Mkj] iz;kx fo-la- 2011

38- dchj lkfgR; fpUru & ij'kqjke prqosZnh] Le`fr izdk'ku] bykgckn] 1960

39- dchj vkSj rqdkjke ds dkO;ksa esa lkekftd rqyukRed v/;;u & uqys- oh-Mh-] veu izdk'ku] dkuiqj] 1994

40- dchj dh fopkj/kkjk & xksfoUn f=xq.kk;kr] lkfgR; fudsru] dkuiqj] fo-la- 2014

41- dchj mudk lkfgR; vkSj muds n'kZfud fopkjksa dh vkykspuk & gtkjh izlkn f}osnh] fgUnh xUFkjRukdj] cEcbZ] 1946

42- dchj opukoyh & laxzgdÙkkZ] v;ks/;kflag mik/;k;] uk-iz-lHkk] dk'kh] fo-la- 2008

43- dchj xzUFkkoyh & lEiknd & ';kelqUnj nkl] uxjh izkpkj.kh lHkk dk'kh 1946

44- lar dchj n'kZu % jktsUæ flag xkSj

45- loZn'kZu laxzg & ek/kokpk;Z pkS[kack] cukjl] 1964

46- ljy ,oa vuqie iqLrd ekyk dchj & pfUædk izlkn 'kekz] ijes'ojh izdk'ku] fnYyh] izFke laLdj.k] 2006

47- Jh ln~xq: xjhcknkl th egjkt dh ok.kh & Lokeh vtjkUn th egkjkt] vk;Z lq/kkjd izsl] cM+kSnk] 1924

48- ts-—".k ewfrZ ,.M lar dchj & jksfgr esgrk] eksrhyky cukjlh nkl] okjk.klh] 1990

49- Jher lR; dchj egkiqjk.k & e-lq—rnkl cjkjh] lR; dchj lkfgR; izdk'ku lfefr] vkfn dchj vkJe] izFke laLdj.k] cSaxykSj] 6 dukZVd] 1966

50- dchj lR; izdk'k & riLoh lkgsc] iwT; Jh riLoh lkgsc] Jh dchj ;ksxkJe yhoM+h] lkSjk"Vª 1966

51- egkRek dchj vkSj egkRek xka/kh ds fopkjksa dk rqyukRed v/;;u & MkW- jketh yky lgk;d] vkRekjke ,.M lal] fnYyh] izFke laLdj.k] 1962

52- Hkkjrh; n'kZu & MkW- mes'k feJk] fgUnh lfefr lwpuk foHkkx] y[kuÅ] mÙkjizns'k

53- dchj & fotsUæ Lukrd] & uk-izk-lHkk dk'kh] 1965

54- xksj[k ok.kh & MkW- ihrkEcj nÙk cM+Fkoky] }kjk lEifnr] iz;kx

55- dchj% ,d O;fDrRo vkSj —frRo & gfj'kadj 'kekZ] ;wfuoflZVh ifCyds'ku] bykgckn] 1956

i= ,oa if=dk;sa

1-	dchj ve`r lans'k ¼m-iz-½	&	ygjrkyk] dchj ckx] okjk.klh
2-	dchj Kkue`r	&	fxfjMhg ¼>kj[k.M½
3-	dchj iaFk	&	fnYyh
4-	dchj dh ikrh	&	Hkksiky ¼e-iz-½
5-	dchj ikj[k izdk'k	&	bykgckn ¼m-iz-½
6-	foosd T;ksfr	&	jk;iqj ¼N-x-½
7-	lqjfr ;ksx	&	nkek[ksM+k] jk;iqj ¼N-x-½
8-	nSfud tkxj.k	&	okjk.klh
9-	vkt	&	okjk.klh
10-	fgUnqLrku	&	okjk.klh
11-	nk'kZfud if=dk, =Sekfld laL—r	&	n'kZu foHkkx] lEiw.kkZuUn fo'ofo|ky;] okjk.klh